

DAGMAR BARTOŇKOVÁ

ČTENÁŘI STAROŘECKÝCH ROMÁNŮ

Antický román má dnes již nepochybně své pevné místo mezi literárními druhy vytvořenými starými Řeky. Díky objevům nových papyrových zlomků i novým interpretacím známých děl se dnes badatelé stále více přesvědčují o tom, že starší šablonovitě členění řecké románové tvorby pouze na eroticko-dobrodružné a historické romány je překonáno a že jejich škála byla daleko pestřejší. Romány se staly oblíbeným zdrojem zábavy, který přitahoval své čtenáře, o čemž svědčí i ta skutečnost, že se této oblíby snažili využít při šíření svého nového učení také křesťanští spisovatelé, když napodobující „pohanské“ řecké romány, odívali staré známé protagonisty antického románu do křesťanského hávu, přidružující se syžetů známých již od dob helénistických. Při úvahách nad antickým románem se nám nabízí otázka bližšího určení čtenářské obce nejstarších románů: kdo byli tito čtenáři, z kterých společenských vrstev pocházeli, zda šlo o čtenáře či čtenářky, lidi mladé nebo starší, v jakém geografickém prostředí žili?

Jak již bylo naznačeno, rozpaky, s nimiž se dlouhou dobu pohlíželo na antický román, byly překonány, jistěže však nelze přiznávat všem reprezentantům zkoumaného literárního druhu stejnou cenu. Ať už však byly literární hodnoty antického románu jakékoliv, nesporným faktem zůstává, že jisté — a to nikoli nepočtené — vrstvy obyvatelstva četly romány s velkým potěšením a požitkem. Pokud jde o dobu, kdy vznikal řecký román, a kdy se tedy rodil i zájem o něj, zde dnes již jednoznačně převládá názor, že počátky antického románu je třeba klást do období helénistického, jež poměrně brzy poskytlo především prostřednictvím nové komedie příležitost k lehčí a nenáročnější zábavě (HÄGG 1983, 90). Divadla, byť značně rozšířená v řeckém světě, přece jen nebyla všude a ne zcela každý si mohl dovolit divadlo častěji navštěvovat. Romány se však dostávaly snadno přímo do rukou zájemce a čtenář se jimi mohl v pohodlí pobavit. Pro nejstarší fázi románové tvorby se ovšem ještě obvykle ne-

počítá s přímým čtenářem, nýbrž v souhlase s tradicemi známými např. z hérojské poezie — s posluchačem. Zdá se totiž, že v okrajových oblastech řeckého světa, vzdálenějších od kulturních center, se občas po práci scházela rodina i čeleď majitelů zemědělských usedlostí, řemeslníků i obchodníků, a jeden z přítomných, znalý písma, jim předčítal napínavé příběhy sepsané v jazyce a stylu odpovídajícímu zhruba jejich vzdělání. Na rozdíl od dob, kdy se přednášela hérojská poezie, tu však již nešlo o profesionálního vypravěče, nýbrž nejspíše o nějakého administrativního pracovníka, jejichž počet v helénistickém období stále stoupal. Postupem doby se již v helénismu, a zvláště pak v době císařské, gramotnost začala rozšiřovat do té míry, že čtenář byl s to nejen text pracně přečíst, ale mít přímo ze čtení určitý požitek. Tento fakt jistě souvisel se skutečností, že rozbuje lá helénistická administrativa vyžadovala na jedné straně velký správní aparát, na straně druhé byli však i všichni občané stále více nuceni ovládat čtení a psaní, aby byli s to obstát v životě plném předpisů, nařízení a vyhlášek. Někteří badatelé se domnívají, že zájem čtenářů o romány měly povzbudit i jednoduché ilustrace, které se nám zčásti dochovaly a jež připomínají laciné ilustrace lidové četby z moderní doby. Se zvyšováním počtu skutečných čtenářů ustupovalo ovšem předčítání postupně do pozadí. Soudí se, že román nepatřil mezi četbu, se kterou by se byl zájemce o vzdělání mohl seznámit již během školní výuky. MÜLLER 1981, 392 nevylučuje, že rozšíření románu mezi veřejnost bylo záležitostí módy. Takovýto literární snobismus bychom však u příslušníků nižších společenských vrstev, kteří antické romány četli, mohli předpokládat jen stěží. Obliba románu byla spíše vydobyta adekvátním obsahem i formou tohoto žánru, jenž nastupuje na místo homérských zpěvů (vždyť jistě není náhodné, že si např. Charitón vypůjčuje básnické partie právě od Homéra) či různých vyprávění, popisujících více či méně dobrodružné události, jež měla svůj původ v nedávných anebo i v současných dějinách.

V otázce společenského zařazení čtenářstva nejstarších řeckých románů se dlouhou dobu badatelé shodovali v názoru, že tito čtenáři pocházeli z nižších vrstev — samozřejmě ovšem nikoli z nejnižších, neboť museli mít možnost naučit se číst a opatřit si četbu i dostatek času pro tento druh zábavy. Vycházelo se přitom z úvahy, že čtenáři z vyšších společenských vrstev dávali jednoznačně přednost tzv. „vyšší literatuře“. Teorii o nižším společenském zařazení zájemců o románovou četbu podporovalo také zjištění, že se mezi zachovanými papýry objevuje poměrně velká část svitků, které byly znovu použity pro text románu, když předtím původně sloužily pro obchodní záznamy; příslušník vyšších tříd by si pořídil papýrus nový. Čtenář antického románu sice určitým majetkem disponoval, v hierarchii jeho hodnot však prý četba, byť oblíbená, nebyla natolik důležitou, aby byla zaznamenávána na nové papýry. Objevilo se také tvrzení, že právě finanční důvody sehrály hlavní roli při pořizování zkrácených verzí delších románových děl, aby se poskytla lacinější četba chudšímu publiku. I tato hypotéza se však setkává s kritikou. Tak podle MÜLLERA 1981, 393 se méně vzdělaný čtenář z nižších kruhů spíše zajímal o vlastní děj,

různé popisy či vedlejší líčení román příliš rozmělnovaly, činily zdouha-
vějším a odváděly od vlastní napínavé zápletky. Ve prospěch názoru, že
se výtahy z románů nepořizovaly jen právě z důvodů finančních, svědčí
i to, že se setkáváme se zkrácenými verzemi také u děl vzniklých v poz-
dějších obdobích, kdy již kniha nebyla tolik nákladná a kdy se již měnil
i čtenářský okruh románů.

Převládající přesvědčení, že čtenáři nejstarších řeckých románů po-
cházel z nižších společenských vrstev odmítá nejnověji HÄGG 1983;
ještě před Häggovým vystoupením revidoval svou původní tezi o zařazení
čtenářů nejstarších řeckých románů mezi tzv. střední vrstvy G. SCHME-
LING (srov. T. HÄGG 1983, 91), když začal proti společenské klasifikaci
čtenářů zdůrazňovat jejich psychologické a intelektuální citění. Häggovi
se jeví jako jediné správné kritérium pro klasifikaci čtenáře řeckého ro-
mánu ohled na psychologické rysy a to ho vede k závěru, že tento čtenář
pocházel jak ze středních, tak i z vyšších společenských vrstev. Hägg
připouští, že na většině papyrů se zachovanými zlomky románů byly sice
původně různé záznamy administrativního charakteru, ovšem upozorňuje
i na nové objevy papyrů zcela nových a nákladných, které si mohl do-
volit jen čtenář vskutku majetný.

Rozpor v nazírání na sociální postavení čtenáře řeckých románů mezi
starsším bádáním na jedné straně a novějšími výzkumy na straně druhé
(srov. HÄGG 1983, 91) není však podle mého soudu tak hluboký, jak by
se na prvý pohled zdálo. Vždyť novější teorie nepopírá oblibu románu
u „nižších“ vrstev obyvatelstva, pouze škálu čtenářů rozšiřuje, a oprávně-
nost této hypotézy jsme nuceni uznat nejen vzhledem k charakteru do-
chovaných papyrů, ale především také s ohledem k tomu, že román jako
takový byl daleko pestřejšího rázu, než se původně předpokládalo. Je
konec konců důležité uvědomit si i to, co měli jednotliví badatelé pod
termínem „nižší vrstvy“, „střední vrstvy“, „lidové vrstvy“ apod. na mysli.
Tak např. již J. LUDVIKOVSKÝ 1925, 108, dává jasně najevo, že ter-
mínem „nižší vrstvy“, „lidový čtenář“ označuje naše „měšťanstvo“. Ve
prospěch Häggovy teorie o širší společenské škále čtenářů antického ro-
mánu hovoří ovšem i nález mozaikové výzdoby ve vile bohatého před-
městí Antiochie na Orontu z doby kolem roku 200 n. l. Ve dvou místnos-
tech se tu setkáváme s mozaikovými výjevy z románu o Nínovi a z ro-
mánu o Métiochovi a Parthenopé, jak o tom svědčí i vepsaná jména
protagonistů, která scény doprovázejí (srov. D. LEVI 1944 a 1947). Sama
se tedy domnívám, že psychologickointelektuální hledisko, jež zdůrazňuje
u čtenářů řeckého románu Hägg — a s jehož náznaky se setkáváme již
také u Ludvíkovského — nelze jistě přehlížet, není je ovšem radno na
úkor společenskotřídního aspektu přeceňovat.

Přijetí Häggovy hypotézy o rozšířeném čtenářském okruhu vede nutně
k závěru o jeho diferenciovanosti i pokud šlo o úroveň vzdělání čtenářů.
Základním zdrojem informací pro úvahy o této problematice je pro nás
samotný obsah románů, k tomu pak také přistupují různé poznámky
současníků či svědků o něco málo mladších. U některých románů musíme

konstatovat, že autor kromě znalosti čtení skutečně na čtenáři nic víc nevyžaduje. Tak tomu bylo např. při četbě Xenofóna Efeského, kde je text jasný a srozumitelný a znalost jiných autorů se vůbec nepředpokládá. Nenáročný na čtenáře je rovněž, jak se zdá, Lollianos ve svém románu Foinikika. Naopak náročnější byl Charitón, který počítal u čtenáře se znalostí některých prozaiků, jak historiků, tak řečníků — jmenujme zde Hérodota, Thukýdida, Xenofóna, ale i Démosthéna — a samozřejmě i Homéra, jehož verše se zde objevují dokonce na 24 místech o celkovém počtu 33 veršů, v nichž prozaicky líčený děj ústrojně pokračuje (srov. D. BARTOŇKOVÁ 1972 a 1985). Užívání Homérových veršů nesvědčí ovšem ještě o nějak zvlášť vysokých nárocích na úroveň vzdělání, neboť jak známo, znalost Homéra byla mezi Řeky obecně rozšířená. V každém případě však Charitón v tomto ohledu kontrastuje např. s Xenofónem z Efesu, jenž rovněž používá veršů (celkem 30), avšak pouze svých vlastních (srov. opět D. BARTOŇKOVÁ 1972 a 1985). U čtenáře Héliodorových Aithiopiik se předpokládá znalost poezie, filozofie i vědy, u Longa byla samozřejmým požadavkem čtenářova zběhlost v Theokritových idylách i v alexandrijském básnictví vůbec, větší nároky jsou kladeny i na čtenáře románu od Antonia Diogena atd. Je samozřejmě pochopitelné, že zvláště autoři pozdějších románů, ovlivněných druhou sofistikou, byli náročnější, na druhé straně nelze však rozhodně obecně soudit, že nejstarší řecké romány byly nejméně náročné — proti takovému tvrzení lze uvést např. román Charitónův. V této souvislosti se ovšem může naskytnout i otázka, zda jednotliví autoři kladli své požadavky na čtenáře přímo s ohledem na něho samotného, či zda nevycházeli spíše ze své vlastní intelektuální úrovně. (Charitón byl sekretářem advokáta v provinčním městě, Iamblichos se pokládal za schopného advokáta apod.) Nepochybně však ani autoři románů Charitónova typu nepatřili přímo mezi intelektuální špičky; lze to vidět nejen z obsahu, ale i ze stylu těchto románů. Vždyť jak už ukazuje LUDVÍKOVSKÝ 1925, 112, autoři velmi vysoké intelektuální úrovně by stěží používali Homérových veršů, nýbrž by citovali — vzhledem k odporu intelektuálů helénistického období vůči dílům homérského typu a vzhledem k zcela jinému uměleckému přístupu k poezii ze strany alexandrijské moderny — verše daleko modernější, pokud by ovšem vůbec používali prozimetra.

Zamyslíme-li se nad rozčleněním čtenářů s ohledem na jejich psychologické založení, tu lze rámcově konstatovat, že čtenářům hověla romantika spojená často se sentimentalitou, záliba v dobrodružstvích alespoň vyčtených, ovšem i v tomto směru musíme opět počítat s pestřejším rozrůzněním. Tak např. v románech typu Charitónova se autor snaží působit především na sentimentální tóny čtenářovy duše, naproti tomu u Xenofóna nebo Iamblicha se počítá s čtenářovým zaujetím pro násilí a erotiku. Romány jako Lollianův nám ukazují, že někteří z autorů útočili i na čtenářovu dráždivou smyslnost, přestože se o řeckém románě — na rozdíl od římského — až donedávna tvrdilo, že milostný vztah mezi mužem a ženou je zde chápán ve smyslu spíše platonickém než erotickém.

Těmito úvahami se dostáváme k otázce, jakého pohlaví byli čtenáři řeckých románů. Víme totiž, že jak ve středověku, tak i v novověku patřily mezi nejpilnější obdivovatele zmíněného literárního druhu ženy. Nesdílím sice Häggovo přesvědčení, že již v antice převažovaly ženy mezi čtenáři románů (HÄGG 1983, 95), rozhodně se však stavím na stranu těch badatelů, kteří zastávají názor, že ženy již měly v čtenářském okruhu své pevné zastoupení. Tato skutečnost není zcela samozřejmá, neboť hérojská epika i pozdější drama byly spíše mužskou záležitostí; pokud jde o lyriku, kterou ženy psaly — a tedy právem předpokládáme, že ji i četly — v tomto případě šlo asi spíše o užší intelektuální kruhy. V helénistickém období, kdy se, jak již bylo řečeno, zvyšovala gramotnost a romány se dostávaly přímo do domu, mohla mít i žena k četbě snadný přístup. Teorii o zastoupení žen mezi antickými čtenáři románů podporuje mimo jiné i rozbor ideálů, které románová literatura vyjadřovala. V řadě prací je vůbec ženská hrdinka hlavní postavou (srov. např. Charitónův román, kde je Chairéas proti Kallirhoé daleko méně významnou postavou, anebo připomeňme velmi působivé vykreslení ženské protagonistky Melitty v románu Achillea Tatia). Konečně velmi závažné svědectví nám poskytuje Antonios Diogenés (srov. BARTONKOVÁ 1986). Ten totiž uvádí ve své dedikaci k románu O dívech za Thúlou, že jej napsal pro svou sestru Isidoru, „a to pro její zájem o tyto věci“ (FÓTIOS 166, p. 11a). O kulturních zájmech žen té doby svědčí i téma Beleagrova dopisu, určeného jeho ženě — jak se o něm rovněž dovidáme z Antonia Diogena.

Počítáme-li s podstatným rozšířením okruhu čtenářů antického románu i o čtenářky-ženy, samozřejmě ponecháváme prostor i pro čtenáře-muže. Vždyť řecký lékař a farmakolog Theodorus Priscianus v dochovaném spise Euporista 2,11 doporučuje čtení erotických vyprávění, mezi nimiž je uveden i román Iamblichův, jako lék proti impotenci. Císař Iulianus v 89. listě, p. 300—301, zakazuje pro obscenost nejen četbu básnictví iambického (jmenuje Archilocha a Hipponakta) a staré komedie, nýbrž i románu, jemuž vytýká kromě fiktivního obsahu i jeho erotický charakter; spatřuje ve vlivu románu na čtenáře i v sympatiích, které u nich román vzbuzuje, velké nebezpečí. Že ovšem císař sám řecké romány znal z vlastní četby a nikoli jen z doslechu, o tom svědčí rozbor jeho díla (srov. WEINREICH 1962, 34). Záliba v eroticky laděných vyprávěních byla zřejmě vlastní jak mužským čtenářům, tak i ženám, a to ještě podstatně dříve než se zrodil samotný román. Již Semonidés z Amorgu, působící v 7. stol. př. n. l., přičítal ženám vášeň pro erotická vypravování (frg. 7,90 Diehl; srov. též Achilleus Tatios 5,5,1).

Někteří badatelé se zamýšlejí i nad věkem čtenářů řeckých románů. Tak PERRY 1967, 56nn. soudí, že řecký román byl určen mladým čtenářům, kteří měli nejbliže k dobrodružstvím a milostným hrám. V této otázce se však kloním spíše k názorům HÄGGA 1983, 96, jenž soudí, že věk nebyl v případě antického románu rozhodujícím; podle Hägga byla nejdůležitějším faktorem mentalita čtenáře. Domnívám se však, že ani zde nelze podceňovat působení vlivu sociálního postavení a pohlaví. Je

např. ze současných průzkumů známo, že mezi ženami bývají časté čtenářky románů ve všech věkových kategoriích, zatímco u mužů se setkáváme s poměrem k četbě podstatně diferencovanějším.

Konečně v neposlední řadě si zaslouží naší pozornosti i otázka, v kterých geografických oblastech se formoval čtenářský okruh antických románů. Při těchto úvahách musíme mít na zřeteli, že hrdinové řeckých románů pocházejí především z Malé Asie, příp. z Foinikie, přičemž dějištěm románů bývá většinou východní Středomoří, Blízký východ, ostrov Rhodos, Sicílie, kdežto mateřskému Řecku jako by se autoři vyhýbali. (V této souvislosti bychom se mohli zamýšlet i nad původem samotných autorů románů, to bychom se však již dostali k jiné problematice, které se budeme věnovat při jiné příležitosti.) Připomeňme zároveň i zmíněné mozaiky s tematikou řeckých románů, odkryté jistě ne náhodou právě na Blízkém východě. Na základě všech informací se přikláním k názoru, že nejstarší čtenáře řeckých románů je třeba klást do helénistického prostředí Přední Asie; čtenářský okruh románů zde vznikl ještě dříve než román pronikl do celého helénistického světa, a poté i do rukou čtenářů v římském prostředí; kde již ovšem tato četba našla nesporně své čtenáře v nejvyšších, dokonce i intelektuálních kruzích a nebyla považována za nic nízkého. Je sice pravda, že se v řeckých románech objevuje i Egypt, ten však symbolizuje spíše něco velmi vzdáleného a temného. Souhlasím přitom s Häggovou kritikou B. P. Reardona (srov. HÄGG 1983, 96n.), který spolu s egyptologem J. W. Barnsem vyslovil teorii, podle níž byly první řecké romány psány pod vlivem egyptských demotických příběhů, kolujících v řeckých překladech. Hledat totiž vysvětlení, proč se s doklady románů setkáváme poměrně brzy právě v alexandrijském prostředí, není tak složité, neboť Alexandria se stala již velmi brzy jedním z hlavních center tehdejšího kulturního světa, které poznamenávalo nejen literární výtvar. Popřením hypotézy o napodobování egyptské či jiné orientální literatury v řeckých románech nechci ovšem zcela vylučovat možnost, že tu mohlo v některých případech jít o egyptskou literární inspiraci — nepředpokládám však přímé napodobování.

Že byl román oblíben mezi čtenáři helénistického světa ve městech i na venkově a že existovala kontinuita v četbě, zvláště nejstarších románů, o tom hovoří důležité zjištění, že se papyry se zlomky románů pocházejících z ranějších fází římského období nalézají na egyptském venkově (z pozdějších románů je zde zastoupen jen Achilles Tatius). Zároveň lze z papyrových nálezů vyčíst i jiný fakt, že totiž velká obliba antické románové produkce nepřekračuje příliš 2. stol. n. l. A tu klade Hägg v souvislosti s úvahami nad oblibou křesťanských vyprávění inspirovaných pohanským románem, k jejímuž vrcholu dochází ve 3. stol. n. l., pozoruhodnou otázku, zda nešlo v obou případech o též čtenářský okruh, jenž se nyní přeorientoval z helénistického románu na vyprávění o nových křesťanských hrdinech (srov. HÄGG 1983, 161nn.).

Pokusili jsme se ukázat, že čtenář řeckého románu měl v antické společnosti své oprávněné místo, tak jako ho měla kniha, kterou četl —

antický román. Dávno již neplatí hodnocení E. ROHDA 1914³, který srovnával řeckou románovou tvorbu s holou písečnou rovinou. Již J. LUDVÍKOVSKÝ 1925, 5 píše, že je třeba mít k románu „osobnější a srdečnější poměr, než jaký k němu měla aristokratická filologie před půlstoletím“ (a to ještě Ludvíkovský nemohl znát řadu nových zlomků z druhé poloviny tohoto století). Kdyby však přece ještě i v dnešní době někdo pochyboval o nutnosti věnovat v rámci literárního bádání o antice pozornost románu a jeho čtenářům, pak bych se chtěla ještě jednou odvolávat na slova LUDVÍKOVSKÉHO 1925, 6, jenž pod vlivem K. Čapka píše: „Nestavíme umění mimo život, nýbrž do jeho středu. Chceme rozumět i těm 90 procentům příslušníků lidské společnosti, kteří stojí stranou literárních teorií a intelektuálních problémů, a snažíce se rozumět jim, rozumíme lépe sami sobě. To vše nám umožňuje, abychom viděli tam, kde nelze mluvit o umění, něco neméně vzácného, kus života.“

L I T E R A T U R A

- BARTOŇKOVÁ, D. 1972: Míšení prózy a veršů v antické románové literatuře, SPFFBU E 17, 1972, 83—102.
- BARTOŇKOVÁ, D. 1985: Prozimetrické pasáže v starořeckých románech, SPFFBU E 30, 1985, 125—132.
- BARTOŇKOVÁ, D. 1986: K žánrovému zařazení díla Antonia Diogena, SPFFBU E 31, 1986, 159—165.
- HÄGG, T. 1983: *The Novel in Antiquity*, Oxford 1983.
- HOLZBERG, N. 1986: *Der antike Roman*, München und Zürich 1986, 42n.
- LEVI, D. 1944: *The Novel of Ninus and Semiramis*, PAPS 87, 1944, 420—428.
- LEVI, D. 1947: *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947; zvl. Vol. 1, 117nn. a Vol. 2, tab. XXa—c.
- LUDVÍKOVSKÝ, J. 1925: *Řecký román dobrodružný*, Praha 1925.
- MÜLLER, C. W. 1981: *Der griechische Roman*. Neues Handbuch der Literaturwissenschaft 2, Wiesbaden 1981, 377—412.
- PERRY, B. E. 1967: *The Ancient Romances. A Literary-historical Account of their Origin*, Berkeley nad Los Angeles 1967.
- ROHDE, E. 1914: *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig 1914³.
- WEINREICH, O. 1962: *Der griechische Liebesroman*, Zurich 1962.

DER LESERKREIS ALTGRIECHISCHER ROMANHAFTER LITERATUR

Die Verfasserin beschäftigt sich mit der Frage der gesellschaftlichen Einordnung der Leser antiker Romane. Es handelte sich um Personen niedrigeren und mittleren Bildungsniveaus — mit einer psychologischen Zuneigung zu dieser Gattung. Zu diesem Leserkreis gehörten Leute verschiedenen Alters; ein gewisser Teil von ihnen waren offensichtlich Frauen. Die Hauptgebiete, wo man die Romane am meisten gelesen hat, lagen in verschiedenen Gegenden des Vorderen Orients.

